

Daphna Ephrat, *Spiritual Wayfarers, Leaders in Piety: Sufis and the Dissemination of Islam in Medieval Palestine*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008, 223 pp.

בתהליכים שהחלו בערך במאה התשיעית לסה"נ ונמשכו כמה מאות שנים, נהפכה הסופיות מתפיסה דתית ופרקטיקה דתית שולית ואלטיסטית יחסית של קבוצות קטנות ולא יציבות של 'מבקשי האל', לזרם דתי וחברתי מרכזי ולחלק בלתי נפרד מהמארג הקהילתי ברוב החברות האסלאמיות. סופים פיתחו והפיצו את מסורותיהם, כוננו קהילות, הצטרפו לחברה ולעולם הלמדני של חכמי הדת (העולמא) ומילאו תפקיד מכריע בבניית החברות האסלאמיות והמרחב האסלאמי. בספר המרתק שלפנינו, דפנה אפרת (Ephrat) מבקשת להאיר את התהליכים החשובים האלה כפי שהתרחשו בפלסטין הימניימית – מן המאה התשיעית עד המאה החמש-עשרה לסה"נ. תהליכים אלו טרם הובהרו דיים במחקריהם של חוקרים אחרים.¹ הדגש על זירה גיאוגרפית אחת והגישה ההיסטורית הקפדנית מאפשרים לאפרת להגיע למסקנות מורכבות יותר מהכללותיו של טרימינגהם,² ולהראות כיצד היו צמיחתה של הסופיות והתפשטותה תוצר של יחסי הגומלין בין נסיבות היסטוריות מקומיות לבין תהליכים כל-אסלאמיים רחבים יותר.

אפרת מבססת את מחקרה בעיקר על החומר הביוגרפי וההגיוגרפי הרב (ממקורות סופיים ואחרים) שהשתמר במילונים הביוגרפיים הימניימיים. במיוחד חשוב לעניינה החיבור אל-אנס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדם נאל-ח'ליל, פרי עטו של מג'יר אל-דין אל-עלימי ששימש בתפקיד הקאדי של ירושלים בסוף המאה החמש-עשרה. חיבור זה הוא המקור הביוגרפי העשיר ביותר ללימוד ההיסטוריה של הסופיות בפלסטין.³ לצדו היא משתמשת בקורפוס רחב של חיבורים דומים מתקופות שונות ומכל רחבי העולם המוסלמי ובספרות מחקרית ולוונטית בת הדור האחרון. בעקבות גישות מתודולוגיות שפותחו בעיקר בחקר הנצרות הימניימית, אפרת קוראת את המקורות האלה ברגישות ובאופן הוליסטי – היא מבקשת לדלות מידע ותובנות לא

1 למעט ניתוחו החשוב של אחמת ט' קאראמוסטפא (Karamustafa 2007). לאפרת לא הייתה גישה לחיבור זה בשל סמיכות פרסומם של שני המחקרים.

2 טרימינגהם עשה ניסיון חלוצי בזמנו למיין את הארגונים הסופיים לסוגיהם ולדרון בהופעתן של הטריקות (האחוות הסופיות) ובראשית התפתחותן. ואולם, כפי שהראה מחקר מאוחר יותר, דיונו היה לא רק כללי מדי, אלא גם מוטע, בשל השקפת עולמו הפרוטסטנטית-מודרניסטית ותפיסתו האוריינטליסטית הנוטה לקלסיציזם ולתאוריית השקיעה. ראו [1971] 1998 Trimingham, והביקורות עליו: De Jong 1972 ו-Ernst and Lawrence 2002, במיוחד פרק 1.

3 ראו מג'יר אל-דין 1995.

רק מהחלקים ה'היסטוריים' המהימנים' שלהם, אלא גם מהחלקים העוסקים בעליל באידיאליזציה של מושאיהם, מייחסים להם תכונות ויכולות על-טבעיות, או מציגים את תדמיתם כפי שעוצבה בידי חסידים בני דורות מאוחרים יותר. מבחינה כרונולוגית המחברת מציבה במרכז חקירתה את התקופה שמרשל הודג'סון (Hodgson) כינה 'התקופה האסלאמית האמצעית' (950–1500 לסה"נ), תקופה שבה האסלאם התפשט התפשטות גיאוגרפית נרחבת ונוצרה ציוויליזציה אסלאמית קוסמופוליטית, לפחות בדרג התרבות הגבוהה.⁴ כל אחד משלושת הפרקים המרכזיים של הספר מוקדש לשלב כרונולוגי והתפתחותי מסוים במסלול ההיסטורי שעשתה הסופיות בפלסטין.

הפרק הראשון עוסק בהנחת היסודות להתפשטותה של אדיקות סגפנית (וזהד) וסופית בפלסטין בין המאה השמינית למאה העשירית. אפרת מזהה כבר בתקופה מוקדמת זו את גרעיניהם של כמה מהמאפיינים המרכזיים של הסופיות המאוחרת יותר. ראשית, כנראה שהסגפנים בני התקופה (בדרך כלל עולי רגל בדרך למכה או בחזרתם ממנה) הכירו נזירים נוצרים והושפעו מהם, אבל שלא כמו הנזירים, הם דחו את הסגפנות המבוססת על פרישה למקום מבודד. הם חיו בקרב האוכלוסייה העירונית והכפרית, שילבו סגפנות עם צדקה, עסקו באיסוף מסורות הנביא (נח'ית') ובהפצתן, ולמעשה הפגינו כבר את המגמה הקהילתית שתהיה לימים מסימני ההיכר של הסופיות. שנית, חיבורים סופיים בני התקופה כבר מדברים על שיטות התבוננות ועל אהבת אלוהים סוחפת, ועולה מהם שהמעבר מסגפנות למיסטיקה לא היה פתאומי וחד – כפי שטען כריסטופר מלצ'רט (Melchert) – אלא שהסגפנות של התקופה המוקדמת הכילה בתוכה את זרעי המיסטיציזם שיבוא אחריה.⁵ שלישית, המחברת מקבלת באופן עקרוני את טיעוניו של פריץ מאייר (Meier) שבדרך מהמאה האחת-עשרה הוחלף המורה הסופי (שיח' אל-תעליס) במחנך או במדריך אינטימי (שיח' אל-תרכיה), שהיה מעורב בחיי הנפש של תלמידיו-חסידיו, נתן להם הדרכה רוחנית, פיקח על התקדמותם ב'דרך' וציפה מהם להערצה ולציות.⁶ מקורותיה של אפרת מאשרים ש'מבקשי הדרך' הסופיים שקדמו למאה האחת-עשרה עדיין לא נטו להתקשרות ממושכת ונאמנה עם מדריך אחד. עם זאת היא מזהה שממד ההדרכה והפיקוח הרוחני ביחסים שבין השיח' לתלמידיו היה בעל חשיבות רבה כבר משלב מוקדם מאוד בהיסטוריה של הסופיות.

הפרק השני דן בתקופה שבין המאה העשירית למאה השלוש-עשרה ('התקופה האסלאמית האמצעית המוקדמת') על פי התיארוך של הודג'סון, תקופה שבה הפיצו סופים בני חברות שונות את מסורותיהם, בנו קהילות, השתלבו בעולמם של העולמא

4 ראו Hodgson 1974, במיוחד הסברו בכרך השני, עמ' 3–11.

5 ראו Melchert 1996.

6 ראו Meier 1999.

ואסכולות החוק (מִדְאָהֶב) והיו לחלק בלתי נפרד מהמארג החברתי הרחב יותר. אפרת מזהה ארבעה מרכיבים חיוניים בשינוי החשוב שעברה הסופיות בתקופה זו: המרכיב הראשון היה פנייתם של מחברים סופיים לכתיבת ספרות ביוגרפית והגיוגרפית וספרות הדרכה במוסר ובהתנהגות (אֲדָב). באמצעות חיבורים אלו הם פיתחו את מסורתם ושיכללו אותה, ביצרו את הלגיטימיות שלה והגדירו פרקטיקות ותפיסות מרכזיות של הסופיות (ניתוח מפורט ומעמיק יותר של תהליכים אלו אפשר למצוא בספרו של קאראמוסטפא).⁷ המרכיב השני היה הביקורת שמתחו מחברים סופיים מתונים על המתח המסוכן והבלתי נשלט הטמון ביסודות סגפניים, מיסטיים ואקסטיים בסופיות. במקומם הם טיפחו והעמידו במרכז סופיות שהתבססה על התנהגות אתית נורמטיבית, על קיום קפדני של החוק הדתי (שְׂרִיעָה), על חיקוי מודל הנביא ועל מעורבות קהילתית. גרסה מתונה זו, שעד מהרה אכן תפסה מקום מרכזי בסופיות, התאימה גם לרבים מחוץ לחוג המצומצם של מחפשי הניסיון המיסטי המתקדם. היא התקבלה ונחשבה לגיטימית בחברה הכללית ובקרב רוב מלומדי הדת הסוניים. מרכיב שלישי היה חבירתם של סופים מתונים לאנשי חדית' ומסורת, לתאולוגים אֶשְׁעֵרִים ולמלומדים חֲנַבְלִים ושאפעים, בעיקר מהמחצית השנייה של המאה האחת-עשרה. כל אלו ביקשו להגדיר יחד את גבולות הידע המקובל ולעצב חברה המחויבת לנורמות חוקי הדת. שיתוף הפעולה הזה התבטא גם בהופעתם של מוסדות הוראה כמו בית המדרש ההלכתי (מִדְרָסָה) והאכסניה הסופית (ח'אֲנִקְאָה), ותרם תרומה חשובה לשימור החברה ואופייה האסלאמי בתקופת ההתפוררות המדינית של האימפריה העבאסית והופעת משטרי הירושה הזרים.

המרכיב הרביעי קשור הדוקות לקודמיו והוא התהליך שבמהלכו התחלפו הקשרים הבלתי קבועים בין מדריכים סופיים לתלמידיהם ביחס מובנה וסמכותי יותר בין המדריך לחסידיו הקרובים, והחסידים נקשרו למדריך וזה אל זה בקשרי חניכה, ציות ונאמנות הרוקים. החוגים האלה נהיו לגרעיניהן של קהילות רחבות יותר, קהילות שאפשרו לחבריהן לטעום מהרוחניות ומהכריזמה של המדריך ושל חוגו על בסיס קשר ארעי יותר ובלתי מחייב.

גם בפרק זה, כבפרקים אחרים, אפרת משתמשת בחומר ביוגרפי והגיוגרפי מקומי (אם כי לא בהכרח בן הזמן) כדי לצייר תמונה מוחשית ככל האפשר. אולם, בפרק זה במיוחד בולטת היסמכותה על פרשנות ועל הבחנות שהציעו בשנים האחרונות חוקרי הסופיות וההיסטוריה של חברות אסלאמיות, ובהם פרשנותה שלה עצמה בספרה על העולמא של בגדאד במאה האחת-עשרה.⁸ התוצאה היא פרק השואב את כוחו בעיקר מהספרות המחקרית המודרנית ומההקשר האסלאמי הרחב, ופחות

7 ראו Karamustafa 2007, בעיקר פרק 4.

8 ראו Ephrat 2000 ולמשל: Chabbi 1977; Malamud 1994; Berkey 2003: 179-257.

ממקורות ימי-ביניים ומהמציאות הפלסטינית בת הזמן. עם זאת, הבנתה המעמיקה של המחברת את הנסיבות ההיסטוריות של התקופה ואת הדינמיקה שלה מאפשרת לה להציע גם בפרק זה ניתוח עשיר ובעל ערך להבנת ההיסטוריה החברתית של הסופיות הן בפלסטין והן בעולם המוסלמי הרחב יותר.

הפרק השלישי מוקדש לתהליכים שבזכותם נהייתה הסופיות לתנועת המונים בפלסטין האיוֹבִית והממלוקִית בין המאה השתיים-עשרה למאה החמש-עשרה. בשנים אלו נטו סופים יותר מאי פעם לחלוק עם העולמא מוסדות ותפיסת עולם המבוססת על מרכזיות החוק הדתי ועל חיקוי התנהגות הנביא, ויסודות של אדיקות סופית נעשו למוקדיהם של חיים קהילתיים. בפרק זה עמד לרשות המחברת חומר עשיר יחסית – שרידים ארכאולוגיים, כתובות, מסמכי הקדש (וִקָף)⁹ וחומר ביוגרפי והגיוגרפי בן הזמן – והיא משתמשת בו לציור תמונה עשירה, מגוונת ומתועדת היטב. בניגוד לחוקרים המדגישים במיוחד את תפקידם של המסדרים (הטְרִיקוֹת) בהפצת הסופיות בתקופה זו,¹⁰ המחברת טוענת שבפלסטין התרחשו תהליכי ההתחזקות וההתפשטות של הסופיות והאדיקות הסופית בעיקר מחוץ למסגרת המסדרים. היא מראה שעל פי המקורות רוב הסופים לא היו קשורים למסדר מסוים והמסדרים לא היו ארגונים חברתיים. המונח 'טריקה' מציין בדרך כלל את שיטת ההדרכה של המדריך ולא את האחוזה הסופית. אפרת סבורה שה'קדושים' (האֶנְלִיא' או ידידי האל) והפולחן שהתפתח סביב מתחמי האכסניה-קבר (זֶאנִיה) שלהם הם שעמדו בלב התפשטותה והתחזקותה של הסופיות בתקופה זו, ואפשר אף לומר שהם שעמדו בלב הניסיון הדתי של פרטים ושל קהילות.

לתפיסת המחברת, חשיבותם של ה'קדושים' היא פרי התקופה שבה התחילה ההתפוררות המדינית של האימפריה העבאסית והחלו להופיע משטרי הירושה הצבאיים – בערך במאה העשירית לסה"נ. בהיעדר מוסדות שיכלו להגן עליהם ולטפח את זהותם ואת לכידותם החברתית, מצאו מוסלמים בני התקופה תחליף מסוים ב'קדושים'. אלו שימשו בעבורם פטרונים וערוצי תיווך (שפָּאֶע) עם האל. במקורות מפלסטין האיוֹבִית והממלוקִית אפרת אכן מוצאת שיותר משהדריכו ה'קדושים' חוג קטן של חסידים, הם הציעו הוראה דתית והדרכה מוסרית ורוחנית לקהילות שלמות והרעיפו עליהן את הכריזמה שלהם. מה שייחד את ה'קדושים' לא הייתה ידיעה חווייתית (מֶעֶרְפָּה) של האל, אלא חתירתם לשכלול רוחני עצמי ובעיקר ההתגלמות הציבורית וההוראית של יכולותיהם הרוחניות לרווחת הקהילה. בעקבות זאת, חצתה

9 חשובים במיוחד לעניין זה המסמכים מירושלים הממלוקית שהוצגו בספריו של כמאל אל-דין אל-עסלי. ראו אל-עסלי 1981; אל-עסלי 1983-1989.

10 ראו למשל Berkey 2003: 236-240.

התופעה של הערצת ה'קדושים' גבולות מעמדיים והבחנות מדומיינות בין דת אליטיסטית לפולחן 'עממי'.

הביטויים הגיאוגרפיים והאדריכליים העיקריים של הסופיות ושל פולחן ה'קדושים' בתקופה זו היו מתחמי הקבר של ה'קדושים', שנפוצו בכל חלקי פלסטין העירונית והכפרית. מתחמים אלו נהיו למרחבים ציבוריים ולמוקדיהם של טקסים קהילתיים ובכך תרמו תרומה חשובה לעיצובו של 'מרחב אסלאמי', כלשונה של המחברת. לעומת זאת, מהמקורות הפלסטיניים שאפרת מביאה עולה שמקומות מפגש מיוחדים לסופים, כמו האכסניה (ח'אנקאה), שחוקרים אחרים נטו יותר להרגיש, "היו בעלי השפעה פחותה.

לסיכום, ספרה של אפרת ממחיש באופן מרתק כיצד שורה של תהליכים עיוניים, חומריים, מדיניים וחברתיים השלובים זה בזה הולידו שינוי רב משמעות בסופיות בפלסטין ובעולם המוסלמי הרחב יותר. גישתה של אפרת, המעבירה את הדגש מחקירת ההיבטים הרוחניים של הסופיות וממורשתם התאולוגית של מיסטיקנים חשובים לחקר הפרקטיקה הסופית, היחסים החברתיים והקשר בין הסופים לקהילה, מצרפת אותה לכמה ממיטב חוקרי הסופיות בדור האחרון. היא מאירה את הקשר בין היותה של הסופיות תנועה חברתית רחבה לבין הפולחן שהתפתח סביב הנהגתם הכריזמטית ומקומות קבורתם של ה'קדושים', היא חוקרת תהליכים אוניברסליים בהיסטוריה של הסופיות בהקשרים הנטועים בזמן ובמקום, וקוראת מקורות ביוגרפיים והגיוגרפיים, שיש המטילים ספק במהימנותם ההיסטורית, בתחכום וברגישות המולידים תובנות חשובות. מקוריות ומעניינות במיוחד הן התובנות שהיא מציגה כשהיא חוקרת את דרך פעולתם של הסופים בזירה הציבורית ואת תפקידם בבנייתו של 'מרחב ציבורי אסלאמי' ובהרחבתו.

דינה לגל

ביבליוגרפיה

- אל-עסלי, כמאל אל-דין, 1981. מעאהד אל-עלם פי בית אל-מקדס, עמאן: ג'מעית עמאל אל-מטאבע אל-תעאוניה.
- אל-עסלי, כמאל אל-דין, 1989-1983. ות'אאק מקדסיה תאריח'יה, עמאן: ג'מעית עמאל אל-מטאבע אל-תעאוניה.
- מג'יר אל-דין, עבר אל-רחמן בן מחמד אל-עלימי, 1995. אל-אנס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, 2-1, מהדורה שנייה, בגדאד.
- Berkey, Jonathan Porter, 2003. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chabbi, Jacquelin, 1974. 'La fonction du ribat à Baghdad du Ve siècle au début du VIIe siècle', *Revue des Etudes Islamiques* 42: 101-121.
- Chabbi, Jacquelin, 1977. 'Remarques sur le développement historique des mouvements ascétiques et mystiques au Khurasan', *Studia Islamica* 46: 5-12.
- De Jong, Frederick, 1972. 'Review of *The Sufi Orders in Islam*', *Journal of Semitic Studies* 17: 279.
- Ephrat, Daphna, 2000. *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, Albany: SUNY Press.
- Ernst, Carl and Bruce B. Lawrence, 2002. *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*, New York: Palgrave.
- Fernandes, Leonor E., 1988. *The Evolution of the Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, 1974. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Vol. 2, Chicago: University of Chicago Press.
- Karamustafa, Ahmet T., 2007. *Sufism: The Formative Period*, Berkeley: University of California Press.
- Malamud, Margaret, 1994. 'Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur', *International Journal of Middle East Studies* 26: 428-442.
- Meier, Fritz, 1999. 'Khurasan and the End of Classical Sufism', in idem,

Essays on Islamic Piety and Mysticism (Trans.: John O'Kane), Leiden: Brill, 189-219.

Melchert, Christopher, 1996. 'The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.', *Studia Islamica* 83: 51-70.

Trimingham, John Spencer, 1998 [1971]. *The Sufi Orders in Islam*, 2nd Edition, Oxford: Oxford University Press.